

**ITAUKEI
LAND TRUST BOARD**

SAUSAUVOU

A i Takitaki mai na Matabose ni Qele Maroroi

Vol. 1 2023

Lewe ni Vola

TABANA:

3. *E na dredre ia me da na vosota ga vakalailai
- Minisita ni Veika Vaka-iTaukei*
4. *Na Solesolevaki
Vunilewa Vakatawa - Solomone Nata*
5. *Digitaki e Lewe Lima ena Matabose e Cake*
6. *Ai Sevu ni Vatavata ni Veitalanoa ni
Taukei ni Yau Bula e Viti*
7. *Vakalesui Tale na i Vakatakarakara kei Ratu Sukuna*
8. *Na Noda Dodonu nai Taukei ni Qele*
9. *Matanataki na Veisemati kei ira na Turaga Bale*
10. *Na Qele ni Mataqali era sa Kawaboko na Lewena
- Komisina Ni Qele, Mosese Ratubalavu*
12. *Veivakararamataki ni Veivakaiyautaki
kina Yavusa Wailevu*
13. *Marautaka na Tokatoka Nadua*
14. *Nai Tuvatuva ni Vakayagataki Qele*
15. *Tauyavu Dua na Kabani Vou ni Mataqali Narukusara.*
16. *Rogoci na Domodra kei na Nodra Kauwai
na Lewenivanua.*
17. *Veitalanoa na Matabose kei ira na Lewe ni Koro mai
Nawailevu, Bua*
18. *Veivakararamataki ena Bose ni Yasana*
19. *Dua Tale nai Kalawa e Liu na Mataqali Vunivuvudi*
20. *Dolavi nai Wasewase Vou me Qaravi
ira Vakatabakidua nai Taukei ni Qele*
21. *Marautaka na Mataqali Vitadra nai Vakayaga ni Lisi*
22. *Vakayagataki na Qele me Valuti na Bula
Dravudravua*
23. *Ciqomi nai Solisoli Levu ena Yalo e Rokovi
kei na Vakavinavinaka Levu*
24. *Vakasakiti na Digidigi nei Aminiasi*
25. *Dua na Marama ni Mataqali Liutaka na
Veivakatoroicaketaki*
26. *Dodoliga na Matabose ena Samaki Koronivuli*
27. *Na Vakaleleka Ni Talanoa*
28. *Ve Valenivolavola Ni Tabacakacaka Ni Qele*

Hon. Ifereimi Vasu

E na dredre vakalailai ia me da na vosota

E da sa yacova mai e dua na itaba ni gauna mai na 1940 me yacova tiko mai oqo na yabaki 83 ni kena Cicici tiko mai na Matabose ni Qele Maroroi ni iTaukei.

Sa levu sara na veisau ena loma ni Matabose ka sa tekivu tale ga me da rogoca ka vakila na dina ni veisau oqo ena vanua eso esa vakayacori tiko kina eso na cakacaka ni veivakatoroicaketaki me baleti keda nai Taukei.

Taumada e dodonu me na tekivutaki tiko na veivakatoroicaketaki mai na kena veisautaki na rai kei na vakasama ni kawa iTaukei me kila eso na veika bibi ena kena vakarautaki e dua na bisinisi ni bera ni tekivutaki, na kena cicivaki vakavinaka kei na kena qarauni me kakua ni davu ka me tu kaukauwa tu me rawa ni tosoi cake tale kina nai vakatagedegede e rawa ni yacovi.

Mai na veiyabaki sa oti, e tosoi cake tiko ga na iwiliwili ni lisi e soli ka vaka kina na levu ni lavo e veiwaseyaki yani ki vei ira na itaukei ni qele. Ia e levu sara na ka e rawa ni na caka me ra vukei kina o ira na itaukei ni qele.

E dua na ka au kerea taumada vei ira na vakaillesilesi oya me sa na kena tosoi cake se vakavinakataki cake na veiqaravi se na nodra qaravi na itaukei ni qele me rawa ni valuti kina na bula dravudravua.

Sa mani mai vakaukauwataki tale ga kina na vakasama ni kena lisitaki ga na qele mai vei ira na itaukei ni qele. Me rawa ni ra marautaka na veika ena rawa mai na vua ni qele kei na kena volitaki na vua ni qele vakauasivi ena kena saumi tale ga vei ira nai lavo ni lisi.

I o keda na itaukei me da na lisi; me da na vakayagataka na ka levu e tiko vei keda ena gauna oqo oya na qele, me da bula kina.

Era sa vakadinadinataka e vuqa vei ira na noda ena veivanua eso ena noda Viti ka sa dodonu me da vakamurimuria me rawa ni da bula, ka toso vata yani ki liu.

Esa vakadinadinataka tale ga ni rawa ni da vakaduri bisinisi ka cicivaka ga na noda bisinisi; mai na qele kei na veika tale eso eda taukena.

Au vakabauta ni sa tiko oqo na Matabose ni Qele Maroroi me vukei keda ka tokona na sasaga oqo vakauasivi me baleti ira na luveda kei na makubuda era muri keda tiko mai. E na dredre vakalailai ia me da na vosota.

Vinaka saka vakalevu.

Hon. Ifereimi Vasu

Minisita ni Veika Vaka-iTaukei & Jeameni ni Matabose ni Qele Maroroi ni Taukei

Vunilewa Vakatawa
Solomone Nata

Na Solesolevaki

*Me Vakalesui Tale na Matabose ni Qele
Maroroi kina Yavu ka a Tauyavutaki
kina*

Ni sa bula vinaka nai taukei ni qele!

Au marautaka ka ciqoma ena yalo e lokomi na veikacivi ni Kalou meu mai tiko tawana nai tutu vaka Vu ni lewa me dua na yabaki me vakatekivu mai ena Jiulai ni yabaki sa oti 2023. Au vakabauta ni se tiko na nonai tuvatuva meu mai qarava ena vukudra na turaga bale kei kemuni nai taukei ni qele ena noda vanua.

Ena loma walega ni vitu (7) na vula oqo, au rawa ni tukuna ni sa levu sara na ka e sa cakava rawa na Matabose ni Qele Maroroi me vakavinakataka kina na veiwekani kei na veimaliwai ni Matabose kei ira na noda turaga bale ka vakakina vei kemuni nai taukei ni qele.

Na vakananau levu ka sa vakanamata kina na Matabose, oya me vaqacacotaki nai sema vei ira na turaga bale kei ira na taukei ni qele. Oqo na yavu e mai basika kina e vica nai tuvatuva lelevu ni Matabose ka sa rawa ni vakadinadinataki ena vica na vula sa oti oqo:

- Me sa dau laki vakayacori na bose-ka ni Matabose ena veikoro vakaitaukei se ena veitaoni lalai ka ra dau mai dolava na bose na veituraga bale ni vanua e vakayacori kina na bose.
- Vakamatautaki na tiko ena bose ni yasana ka me dau buturara talega ni veivakararamataki vei ira na turaga kei na marama era lewe ni bose.
- Tauyavutaki e dua na tobu ni lavo (Sinking Fund) me veivuke vei ira nai taukei ni qele ena nodra volia lesu eso nai yau se lisi ka sa dau mai cava.
- Talevi o ira na veituraga se veimarama bale ni veiyasana me ra vakararamataki ena vuku ni veika e sa vakanamata tiko kina na Matabose. Na kenai sevu e a laki sikovi kina na noda Peresitedi. A sa vakayacori talega na veivakararamataki oqo vua na Marama bale na Roko Tui Dreketi.
- Vakavinakataka eso nai walewale ni nodra qaravi na Vakailisilesi ena loma ni Matabose.

E levu sara na veisau e sa vakayacori ka toqai wale koto ga oqo e vica. Na kenai kuri e rawa ni ko ni na qai wilika ka sarava vat ana kenai taba ena loma ni drauniveva oqo.

Oqo e dua na rai vou - oya me cakacaka vata na Matabose ni Qele Maroroi se na TLTB, kei ira na noda veituraga bale, ka vaka talega kina o ira nai taukei ni qele. E tiko na vakanuinui ni isema oqo ena vakavurea e vuqa na ka vinaka ka vakayalia talega na bula dravudravua vei keda nai taukei.

Ia, ena rawa walega oqo ena nomuni veitokoni. Sa tiko kina na vakanuinui ni Matabose ni na dua na yabaki vinaka vei keda na yakabi 2024 - eda na tubu, eda na vuavuai, eda na rawa ka kina na kawa iTaukei.

Me da kalougata vata tiko.

Ratu Jese Qalirea

Ro Kiniviliame Kiliraki

Ratu Joeli Derenalagi

Sereana Qoro

Tevita Boseiwaqa

Digitaki e Lewe Lima na Lewe ni Matabose e Cake

E na vula o Veverueri ni yabaki ga qo, 2023, e mai kacivaki Ekina yacadrau o Ratu Jese Qalirea kei Emosi Toga me rau lewena na Matabose e cake ni Matabose ni Qele Maroroi.

E vakaraitaka na Minisita ni Tabacakacaka iTaukei ena gauna oya, o Honourable Ifereimi Vasu, ni o rau na digitaki vou oqo, e rau kauta vata mai kei rau na kila ni veika me baleta na kena cicivaki na qele, cicivaki ni veika vakabisinisi, tuvatuva ka, kei na veiliutaki; ka na mai vukea sara vakalevu na Matabose ena vuku ni tosotoso vou e sa vakanamata tiko kina.

O Ratu Jese Qalirea e dua e kena dau ena kena monataki na mona livaliva ka veiqaravi ena Telecom Fiji me 27 na yabaki. E a dua talega vei ira na Councillors ni Nausori Town Council me 3 na yabaki ka yacova na 2006. E mata talega ni Tikina o Nausori kina yasana o Tailevu.

Na kenai karua o Emosi Toga e dua talega ka a cakacaka e liu

ena Matabose me tekivu mai na yabaki 1983 ka yacova sara na 2007.

E dua ka a se tekivu gone sara ka laki cabeta sara nai tutu vaka Manidia ni bera ni mai vakacegu. E vaka degree ni Applied Science o Toga mai na South Australian Institute of Technology.

Oti e tolu tale na vula, e ratou qai mai digitaki talega o Sereana Qoro, Tevita Boseiwaqa kei Ratu Joeli Derenalagi. O iratou na lewe lima oqo me ratou veisosomitaki vei iratou na sa mai cava koto na nodratou gauna ni veiqaravi. Ka ratou mai veitomanai vei iratou o Ratu Aca Rayawa, Adi Ana Ralagi kei Dr Akanisi Kedrayate.

E ratou lewe walu kece na lewe ni Matabose e cake ka kena jeameni tiko na Minisita ni Tabacakacaka iTaukei. ■

Lewe ni Matabose e Cake ni TLTB ... Tucake mai nai mawi: Mr Peni Qalo (General Manager Landowners Affairs), Mr Emosi Toga, Mr Solomon Nata, Rev. Waisale Tikowale, Ratu Aca Rayawa, Ratu Joeli Derenalagi, Mr Tevita Boseiwaqa, Mr Isoa Tuwai (General Manager Estates Services), Dabe toka mai nai mawi: Ms Sereana Qoro, Adi Ana Tuilagi, Hon. Ifereimi Vasi (Jeameni ni Matabose), Dr Akanisi Kedrayate, Ro Kiniviliame Kiliraki

Ai Sevu ni Vataavata ni Veitalanoa ni Taukei ni Yau Bula e Viti

E nai vula o Maji ni 2023, e a vakayacori nai sevu ni nodra veitalanoa nai taukei ni Yau Bula ena noda vanua. E vakayacori oqo ena Lami Convention Centre mai na Harbour Point mai Lami. Oqo e okati me dua na kalawa levu ni se qai kenai matai me vakayacori e dua na veitalanoa vakaoqo. Nai naki levu ni kena bucini na veitalanoa oqo me rawa ni vakadikevi ka rogoci kina na nodra nanuma nai taukei ni yau bula e Viti ka wili tiko kina oi kemuni nai taukei ni qele vakaitaukei. Oqo nai tukutuku e vakaraitaka na Minisita ni Tabacakacaka iTaukei, o Honourable Ifereimi Vasu ena nona a veikidavaki tiko enai tekitekivu ni veitalanoa.

E vakabibitaka o Vasu ni dodonu meda vakasamataka Vakabibi nai taukei na kena sagai me vakusakusataki na noda vakaitavitaki keda nai taukei ena kena tarai cake na bula vakailavo ni noda vanua. E dodonu meda vakila na gagadre bibi e tiko sai koya na noda semati nai taukei ni yau kei ira na veitabana bibi eso me rawa ni sotavi kina na gagadre levu oqo.

A mai vulagi dokai tiko ena siga oya o Mike Pohio, e dua na kai Maori ka Jeameni ni NgaiTahu Holdings mai Niusiladi. Na tugara oqo e turaga vuli vinaka sara ka rabailevu sara na nona kila ka ena veivakatoroicaketaki, taukeni ni yau, bula vakailavo, kei na tabana ni teitei.

E tukuna o Pohio, ni “dua na yavu kaukauwa ni tarai cake ni dua na matanitu, sai koya na kena tuvani vakamatau nai tuvatuva ni veivakatoroicaketaki e baleti ira nai taukei ni vanua.

E dina ga ni o Viti e sa bau liu toka ena Pasifika, e dua nai wase levu ni kena lewe ni vanua era se bula dravudravua tikoga. E se vakanuinui tikoga o Viti ena veivuke e lako mai Vanua tani”.

Na veitalanoa siga rua oya e mai vakadeuca na veivanua e tiko kina na leqa, na toso sa ra vakayacora tiko nai taukei, na veivanua eso e rawa nida semati kina, kei na matailalai tale eso ni walewale ni veiqaravi e rawa ni vakayacori me sotavi kina na tatadra oqo.

Me vaka ni o keda nai taukei ni qele eda taukena e 91 na pasede ni qele e Viti, e bibi kina na noda vakavulici ka vakaiyautaki ena kila ka me rawa ni na yacovi eso na vanua ka da dau tatadrataka tu ga.

Sa dua na ka nodra marautaka o ira nai taukei ni qele na kena mai qaravi na veitalanoa oya. E vuqa sara na veika vinaka e mai basika. E vuqa era sa mai veikilai ka veisemati kei na tabana e dodonu mera na vukei kina. E vuqa talega era sa mai tadola na nodra vakanananu kei na matadra ka sa vulica rawa e levu tale na veika vinaka e rawa ni ra laki vakayacora ena nodra dui tikotiko.

Ia sa nakinaki tiko na Tabacakacaka iTaukei ni oqo e se qai kenai sevu ka sa na yaco me ituvatuva tudei na mataqali veitalanoa vakaoqo. Sa vakanuinui vinaka tiko na Matabose ni na levu sara na veika vinaka ena basika mai vakauasivi ena kena vakatoroicaketaki na noda bula na kawa iTaukei. ■

O ira na itaukei ni qele ka ra sa maqusa me ra rogoca na sasaga esa mua kina na kawa iTaukei ena nodra imatai ni dabevata na nodra veivosaki kei na vuli ka vakatokai na Resource Owners Forum 2023

E mai cereka nai vakatakarakara nei Ratu Sukuna na Turaga na Tui Suva o Ratu Sanaila Madanavosa

Vakalesui tale nai Vakatakarakara kei Ratu Sukuna ena Kena i Tutu

Na vakananumi ni siga kei Ratu Sir Lala Sukuna enai ka 26 ni siga ni vula o Me (2023), e sa bau vakasakiti dina na kena, e qaravi ena Matabose, oya ena kena vale ni volavola liu e Suva.

Oqo ena kena mai vakalesui tale nai vakatakarakara se nai vakananumi ni talai sa bale ka dau dabe toka ena mata ni vale ni volavola e Suva.

Nai vakananumi oqo e a tavoci taumada ena 68 na yabaki sa oti – oya ena 1955, ni oti vinaka e 15 na yabaki na kena tauyavutaki na Matabose ni Qele Maroro.

E a mai qarava nai tavi bibi oqo na Turaga na Tui Suva o Ratu Sanaila Mudunavosa.

E vakaraitaka na Vunilewa vakatawa ena gauna oya, o Peni Qalo, ni “oqo e dua na mataka e matalia; ni mai vakaoqo nai rairai ni kena vakananumi na veika e a tauyavutaka o Ratu Sir Lala. E dua na turaga bale ka iliuliu nuitaki kei Viti. Na kena mai vakalesui tale nai vakananumi oqo kina kenai tutu taumada e sa dua na gaunisala uasivi ni noda

vakananuma lesu na veika kece e a cau kina na turaga oqo”.

O Ratu Sukuna e dua e vakaitavi sara vakalevu ena kena sagai me ra duavata nai taukei ni qele me biu vata e dua na yavu ka basika kina na vakanananu ni kena tauyavutaki na Matabose ni Qele Maroro se na iTaukei Land Trust Board.

“Eda qoroya na nona sasaga na Turaga oqo me tutaka ka vakaliuca tikoga nai tovo vakaitaukei, na vosa vakaitaukei ka vakakina nai vakavuvuli vakaitaukei. Ena kena mai tavoci tale vakarua nai vakananumi oqo sai vakaraitaki ni noda kauwaitaka na veika e mai vakayacora o Ratu Sukuna ena vukuda na kawa iTaukei,” e tukuna na Turaga na Tui Suva.

Na soqo oqo, e sega walega ni dusia lesu na veika lelevu e a vakayacora na Turaga na Talai sa bale. E gauna vinaka talega ni noda rai lesuva nai vakarau ni nona bula ka da vakadamurimuria eso nai vakarau ni bula ni veiutaki, ni veiqaravi kei na veivakaduavatataki e a bulataka. ■

E rui bibi me da kila na noda dodonu, me rawa ni da kila na veika me da cakava kina

Na Noda Dodonu nai Taukei ni Qele - e Dodonu me da Kila

E na vuqa sara na gauna, eda dau vakayacora eso na ka nai taukei ni qele ka da nanuma tu ni sa dodonu tu. Ia, ena so na gauna e dau vakacalai ked ana noda nanuma se na veika eda rogoca mai vei ira tale eso na wekada. Ka sa daumaka kina meda vakararamataki ena noda dodonu o koya e yavutaki vakalawa ena iTaukei Land Trust Act 1940.

1. *Dodonu ni Vakatikori ni Taukei ni Qele ena Dua na Tiki ni Qele Vakaitaukei (Right to Beneficiary Occupation of iTaukei Land)*

Oqo ena kena vakuwai mai se biu vakatikitiki na tiki ni qele esa dabe se vakatikori tiko kina e dua nai taukei ni qele ena gauna esa gadrevi kina me lisitaki na tiki ni qele oya. Na tiki ni qele esa vakatikori tiko kina e dua nai taukei ni qele ena sega ni okati ena loma ni lisi.

2. *Dodonu ni Kovuti ni Qele (Right to Reserve Land for Maintenance and Sustenance)*

E tiko na dodonu vei ira nai taukei ni qele mera biuta vakatikitiki e dua na tiki ni nodra qele me ikovukovu (Reserve) vei ira na lewe ni tokatoka se mataqali ena gauna oqo ka vakakina vei ira na muri mai. Ia e ka ni rarawa ni vuqa nai taukei ni qele era sa vakatara tiko na veivakatikori vakailoa (Squatter settlements) ena veitiki ni qele oqo. E dodonu meda kila ni qele kovuti e vakatabakidua saraga vei ira ga era volai enai vola ni kawa ka vakatabui vakalawa me soli e dua na tikina vua tale e dua e sega ni volai enai Vola ni Kawa Bula (VKB).

3. *Dodonu ni Wasei Vakatautauvata ni Lavo ni Lisi (Right to Equal Lease Money Entitlement/Distribution)*

Oqo na dodonu ni kena wasei vakatautauvata vei ira kece nai taukei ni qele nai lavo ni lisi kece sara e rawati mai ena nodra qele vakaitaukei.

4. *Dodonu ni Vakatubu Ilavo (Right to Investment)*

E tiko na dodonu vei ira nai taukei ni qele mera vakatubura

(invest) e dua nai wase ni nodrai lavo ni lisi ka tiko talega na dodonu ni kena vagolei lesu tale vei ira na kena tubu. Ia ena kenai vakarau ga, ena gadrevi e 60 na pasede na lewe ni mataqali se tokatoka mera dau vakadonuya taumada na kena tauri mai e dua na tikina se na uma ni lavo oqo. Se dau kilai tu ena kenai vosavosataki na 60% Consent.

5. *Dodonu ni Vakasalataki ena Vakayagataki ni Qele (Right to be Consulted on the Use of iTaukei Land)*

E dodonu me na dau vakasalataki taumada nai taukei ni qele kevaka e gadrevi me vakayagataki e dua na tiki ni qele, veitalia sara mada ga, kevaka e tiko ena taudaku ni kovukovu na tiki ni qele oya.

6. *Dodonu ni Kena Soli na Veivakadonui ni Qele (Right to Give Consent or Not for any Issue Concerning iTaukei Land)*

E tiko na dodonu vei ira nai taukei ni qele me ra vakaiotaka se sega na kena vakayagataki e dua na tiki ni nodra qele kovuti. E sega ni tu vua e dua tale, na dodonu me vakasaurarataki ira ena tikina oqo.

7. *Dodonu ni Vakayagataka Sega ni Taukena (Beneficiary Owners of iTaukei Land)*

Oqo e ka bibi duadua meda kila. Na qele e taukeni ga vakamataqali, vakatokatoka se vakayavusa. O keda na lewena, e tikoga vei keda na dodonu ni kena vakayagataki ka sega na dodonu ni kena taukeni.

E ka bibi meda kila na noda dodonu kina noda qele vakaitaukei me kakua kina nida dau vakatanitaka eso na vakatulewa; se tu saqata eso na lawa ka sa biu tu mai me maroroi keda kei ira na noda kawa mai muri. Sa nuitaki ni sa na via matata vei keda nai tukutuku oqo ka da na veisautaka kina na noda rai kei na veika eda cakava kevaka e sega ni salavata tiko kei na dodonu vakalawa o koya eda sa virikotori tiko kina. ■

Matanataki na Veisemati kei ira na Turaga Bale

Sa vakacagau nai lakolako vou ni Matabose ni Qele Maroroi ka sa tekivu cokonaki mai na kena veitabana. Sa vakatekivu talega me mau vakamalua nai tosotoso ni veisemati kei ira na turaga bale vata kei ira nai taukei ni qele.

E dua na tiki ni veisemati oqo sai koya na kena kau yani vakavoleka na bese-ka kina veivale ni volavola lalai ni Matabose ena veiyasai Viti, ka so na bese e laki vakayacori saraga ena veikorokoro. Ka kenai naki levu ga me rawa ni ra tiki talega ni vakataulewa o ira na veituraga bale ni noda vanua.

A kenai vakaraitaki oya, na nodra bese na veitacini vakamanidia kei iratou na ulu ni veiliutaki ena loma ni Matabose e a laki vakayacori ena vale ni volavola mai Nausori ena vula o Jiulai, vale ni volavola mai Korovou ena vula o Okosita. Ena vula o Okotova e a vakayacori mai na koro o Nanukulua enai tikotiko ni vale ni volavola ni Yasana.

E rau a vulagi sureti ena bese mai Nausori o Ratu Jese Qalireia, e turaga ni Vunivivi ena koro vakaturaga e Nausori ka dua talega vei iratou na Dairekita ni Matabose e cake, vata kei Ratu Tui Cavuilati, na turaga na Tuvou mai na koro o Verata Wailevu ka dua e kilai levu talega ena buturara ni veiqaravi vakamatanitu.

Ena vula o Okosita, e a laki vakayacori e dua na bese-ka lailai ga ni tuvatuva ka se

E rau sureti ena Matabose ni Manidia o Ratu Tui Cavuilati (Turaga na Tuvou) kei Ratu Jese Qalireia

na mini - Strategic Corporate Planning workshop mai na koro o Nawaqabena e Naitasiri ka qai laki vakayacori na kena ena mua ni yabaki mai na koro o Dratabu, ena Vanua o Navo, mai Nadi.

Ratou marautaka vakalevu na Turaga na Taukei Waimaro, na Turaga na Vunivalu e Lomaivuna kei na Turaga ni Mataqali Natoa ena koro o Nawaqabena, na nodratou laki tiko veimaliwai kei ira na vakaillesilesi ena bese-ka ena siga oya mai Nawaqabena. E vakakina na Turaga na Tui Nadi, kei na Taukei Navo ena nodrau mai dolava ka sogota na bese-ka mai Dratabu ena vula o Noveba.

Oqo e dua na lakoyani vou eda rawa ni vakadinadinataka. E matalia qai totoka nida sarava. Sai vakaraitaki ni veisemati sa vakayacora tiko na Mabase ka sa ivakadei tale tikoga ni lakolako vou e sa vakanamata tiko kina na Matabose.

Sa dua na ka na nodra marautaka o ira kece na veituraga bale oqo na nodra nanumi ka sureti me ra mai tiki ni veitalanoa kei na vakatulewa ena loma ni Matabose. Era mai vakaraitaka na lomadra kei na nodra kauwai na lewenivanua.

Era tukuna kecega ni sa sega walega ni vakagusu ga ka sa matanataki saraga na tatadra kei na vakanananu e sa kalawa kina oqo na Matabose. Ka ra sa vakavinavinakataka vakalevu ni sa mai vakaoqo na kenai lakolako, baleta ni kena dodonu ga me vakaoqo.

Me vaka ga ni ra a solia taumada na nodra veivakadonui me soli na lewa ni nodra qele kina Matabose, e bibi vakakina mera dau kila ka cau talega ena kena veivosakitaki se vakataulewataki na veika kece e nakiti se lalawataki me vakatoroicaketaki kina na qele vakaitaukei. ■

Laiseni ni Taki Qereqere - Veika Bibi e Dodonu Meda Kila

Na taki qereqere, koya na kena e solia na kena laiseni na Matabose ni Qele Maroroi se na TLTB oya na kena e caka ga ena vanua mamaca. Oqo e dau gadrevi kina na veivakadonui ni Matabose ni bera ni qai solia na kena laiseni.

Na taki qereqere ka vakayacori ena veiuiciwa e gadrevi kina na veivakadonui mai na Tabacacacaka ni Qele se na Ministry of Lands.

O ira kece na gadreva me dua na nodra laiseni ni taki qereqere, e koto oqo era na veika me vakarautaki mai:

- Na nodra ivola kerekere me vakaleweni mai

vakavinaka

- Na kena i curucuru me salavata toka mai nai vola kerekere e \$500 na dola.
- Na nodra veivakadonui e sivia e 50 na pasede nai taukei ni qele, kevaka e tiko ena loma ni kovukovu na tiki ni qele koya me vakayacori kina na taki qereqere.
- Na vakadidike ni Vakacaca e kauta mai na veivakatoroicaketaki se na Environmental Impact Assessment (EIA); me rawa ni vakatulewa kina vakamatau na Matabose.

(Vakaoti Ni Talanoa ena Tabana e 10)

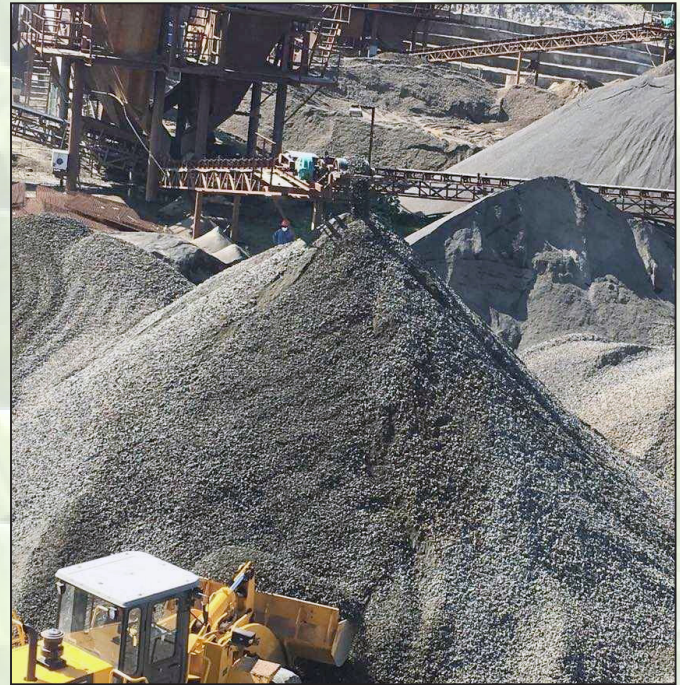
Na Matabose ni Qele Maroroi ena qai dikeva nai vola kerekere oqo ni oti na nona veitalanoa kei ira nai taukei ni qele kei na kena vakataudeitaki nai vakacavacava se na Royalty ka vakakina na vei isau tale eso ka dau lavaki. Na Matabose e sa na dau cakacakataka e dua na esitimeti mai na levu ni qereqere ka sa vakatututaki taumada ni na taki, ka toqai tiko oqo ena loma ni laiseni.

Nai sau ni vakacavacava oqo e sa na qai vakadeitaki ni sa taki oti na qereqere ka veidutaitaki vata kei na kena ivola tukutuku se na Tally Report ka soli mai kina Matabose. Nai sau e lavaki me sau ni qereqere e duidui tiko vakalailai me veiganiti kei nai sau lavaki ka sa vakalawataka na matanitu ka sa taurivaki tiko ena gauna oqo.

Na balavu ni gauna e rawa ni taurivaki tiko kina e dua na laiseni e rauta ni 5 na yabaki. Ia ena vakatau tiko oqo ena levu ni qereqere ka sa biu taumada ena Environmental Impact Assessment. Na laiseni kece ni taki qereqere ena dodonu me veivakadonui taumada kina na Ulu ni Veiliutaki ena Matabose ni bera ni qai laki pasitaki ena matabose e cake.

Ia e dua na tikina bibi sara me ra dau yadrava nai taukei ni qele, sai koya na kena dau lesi e dua na lewe ni mataqali me yadrava ka vakaivolataka na levu kece ni qereqere e taki. Oqo me qai dau veidutaitaki vata kei nai vola tukutuku e vakarautaka o koya e nona na konitaraki ni taki qereqere. E dodonu me rau veidonui. E bibi oqo ena vuku ni kena saumi mai vakailavo na kenai vakacavacava se na Royalty.

Ena vuku ga ni kena sagai me vakalesui tale nai tuvaki ni vanua kina kena itutu ni se bera ni taki na qereqere, ena dau gadrevi vei koya e nona na konitaraki me na dau vakamuraia

Vanua ni taki qereqere mai Dawasamu, Tailevu

sara vakavinaka na veika e lavaki main a Tabana ni Yaubula se na Department of Environment ka vauci ena veidinadinati ni Environmental Impact Assessment. Oqo ena dau dikevi talega ni qaravi oti nai tavi ena dua na vanua e soli kina na laiseni ni taki qereqere.

Ke tiko na nomuni vakatataro ena so tale nai tukutuku matailalai me baleta na tikina oqo, ni siko kina na dua ga na vale ni volavola ni Matabose ni voleka kina se sikova na kena veilawa na www.tltb.com ■

Na Qele ni Mataqali era sa Kawaboko na Lewena Na Veitarotarogi kei Komisina ni Qele Kovu Mosese Ratubalavu

Taro:

I. Mo ni vakamacalataka mada se cava beka e rawa ni caka kevaka e sa tiko na vakanananu ni sa kawaboko e dua na Mataqali?

1 Kevaka e sa tiko na vakanananu ni ra sa kawaboko kece na lewe ni dua na mataqali, e rawa ni volai mai e dua nai vola kina Vale ni Volavola ni Yasana se ki vei iratou na Tabana ni Veitarogi Vanua me vakaraitaki mai kina na tikina oqo.

2 Na Tabana ni Veitarogivanua ena qai vakadeitaka na kena sa kawaboko na mataqali ena kena vakadinadinataki ni ra sa mate kece o ira na lewe ni mataqali era a volai tu enai vola ni kawabula.

3 Na Tabana ni Veitarogi Vanua e sa na qai vola mai

Komisinina ni Qele Kovu, Mosese Ratubalavu

vakaivola kina TLTB ni sa kawaboko kece o ira na lewe ni dua na Mataqali ka vakakina nai tukutuku ni qele era taukena.

4 Na TLTB e sa na qai vakarautaka e dua nai tukutuku ka me tabaki ena Fiji Government Gazette ka vakakina ena niusiveva. Nai vola tukutuku oqo e dau vakatokai tiko na Extinction notice.

5 E dau solji e tolu na vula mai na siga e tabaki kina na notisi, kevaka e dua e via saqata se vakacala nai tukutuku ka sa tabaki oqo.

6 Kevaka e dua e saqata se vakacala nai tukutuku e tabaki oqo, e tiko vua na dodonu me volavola ki na vale ni volavola ni Yasana se ki vei iratou na Tabana ni Veitarogi Vanua ka vakatututaka kina na nona ile ni sega ni dodonu nai tukutuku ka a tabaki oqo.

*(Vakaoti Ni Talanoa ena Tabana e 11)***Taro****II. Vakacava kevaka e sega ni dua e saqata se vakacala nai tukutuku ka a tabaki oya?**

1 Ia kevaka e sega ni dua e saqata nai tukutuku ena loma ni tolu na yula, sa na qai tomama na Matabose ni Qele Maroroi na cakacaka ni veivaqaqai se na Reserve sitting me vakasokumuni nai tukutuku me rawa ni qai vakataulewataki na mataqali, tokatoka se yavusa e sa na vagolei kina nai wasewase ni qele ka sa mai kawaboko na mataqali ka a taukena taumada. E sa na ciqomi ni sa kawa boko dina na Mataqali oya.

2 Ka sa na cakacakataki sara na kena tokitaki se lutu na qele kina kena Yavusa se ki vua e dua tale nai wasewase ni lewenivanua ka kerekere mai kina Matabose me kovuta na qele ni Mataqali sa kawaboko oqo.

3 Na cakacaka oqo e qarava na Matabose ni Qele Maroroi ena rarama ni lawa Wase 19 ni iTaukei Land Trust Act. Ia ena laki butuki taumada na Qele me kilai na kenai tuvaki, na veika era tu ena dela ni qele kei na veivakatorocaketaki e sa qaravi tu kina.

4 Sa na qai lokuci e dua na siga mena qaravi kina na kena vaqaqai se vakatarogi na veika matailalai me baleta na qele ka taukena na Mataqali ka sa qai kawaboko. Oqo e vakatokai me Dabe ni Mataveivaqaqai ni Qele Kovu se na Reserve Sitting.

5 Na siga sa lokuci me Dabe kina na Mataveivaqaqai ni Qele Kovu ena kacivaki raraba ena retio, tabaki talega ena niusiveva ka na vakadewataki talega kivua na Roko Tui ni Valenivolavola ni Yasana.

6 E nonai tavi na Roko Tui me laki vakadewataka sara nai tukutuku kivua na Turaga ni Koro ka na qaravi kina na Veivaqaqai. Ena vakadewataka talega nai tukutuku kivua na

Turaga ni Yavusa kei ira kece e tiko na nodra kauwai me baleta na qele ni Mataqali ka sa mai kawaboko oqo o ira na lewena.

Taro**III. E kenai balebale ni ra vakaitavi talega o ira na lewenivanua ena gauna e vakayacori kina na veivaqaqai se na Reserve Sitting?**

1 Io. Era na dau vakaitavi talega. Ena gauna esa mai dabe kina na Mataveivaqaqai ni Qele Kovu era sa na qai kacivi o ira na lewe ni vanua eso ka ra sa digitaki oti me ra mai bubului ka soli tukutuku me baleta na qele ka gadrevi me kovuti ka vakakina nai tukutuku ni Yavusa se Mataqali e via kovuta na qele.

2 Na veitukutuku kece e vakasokumuni mai na Dabe ni Mataveivaqaqai ni Qele Kovu kei na kena laki butuki na qele ena qai laki dikevi vata kei nai tukutuku ka kilai vakaivola mai na Veitarogivanua ka vakakina nai vola ni Kawa Bula. Oqo me veidutaitaki ka laurai ni rau veidonui.

3 Sa na qai vakarautaki e dua na vakatutu me kau cake kina Matabose Cecere ni Qele Maroroi me laki vakatulewa ena kena kovuti na qele ni Mataqali ka sa kawaboko. Ni sa vakadonui na vakatutu, sa na qai tabaki na lewa ni Matabose ena Fiji Government Gazette ka vakakina ena Niusiveva.

4 Sa na vakarautaka talega na Matabose e dua nai vakaro (order) me laki veisautaki na kena taukeni na qele ena I vola ka vakatokai na Register of iTaukei Lands (RTL). Na tiki ni veiqaravi oqo ena dau laki qaravi tale mai vei iratou na tabana ni Veitarogi Vanua.

5 Ena gauna sa veisautaki kina na kena taukeni na qele, sa na qai dau vakadewataki tale na kenai tukutuku kivua na Roko Tui ena Valenivolavola ni Yasana ka vakakina kivei ira na lewe ni Yavusa ka sa tokitaki vei ira na qele ka ra sa mai kawaboko toka o ira na lewe ni Mataqali ka ra a taukena taumada. ■

Dabe na Matabose ni Veivaqaqai ni Qele Kovu ka veiliutaki toka kina oqo o Mr Nemani Tamani

Matabose ni Itaukei Land Trust Board, Manidia, Vakalesilesi e cake kei ira na i Taukei ni qele mai Dratabu, Nadi.

Veivakararamataki ni Veivakaiyautaki kina Yavusa Wailevu kei na Yavusa Wasavulu

E dua na yavu ni nodratou veiqaravi na tabana e veiqaravi vakatabakidua vei ira nai taukei ni qele sai koya na kena vakasokumuni nai tukutuku ni iyau era taukena na veimataqali yadudua. Sai koya na vuna oqo e ratou veivakararamataki kina na kena vakalesilesi vei iratou na lewe ni Yavusa e Wailevu kei na Yavusa Wasavulu mai Vanua Levu ena mua ni yabaki sa oti.

E ratou vakaraitaka na lewe ni Yavusa e rua ni dua dina na vuli vinaka ka vuqa sara na ka vinaka e vulici kina vakauasivi ena kena vakaiyautaki na mataqali se Yavusa mai na veika ga e taukena.

E vica toka nai naki lelevu ni veivakararamataki oqo:

- Me ra kila nai taukei ni qele na nodra dodonu.
- Me ra kila nai taukei ni qele na veilawa eso e vauca na qele vakaitaukei.
- Me ra kila nai taukei ni qele na isau vakailavo ni iyau era taukena kei na veigaunisala eso e rawa ni vakatuburi nai yau oqo ka me ivurevure ni lavo tale vei ira na kena itaukei.
- Me ra tuberi nai taukei ni qele ena kena vakavinakataki cake na nodra bula raraba.

E ikuri ni lewe ni noke ni veivakararamataki oqo:

- Nai tavi kei nai walewale ni veiqaravi eso e veiqaravi kina na Matabose.
- Na tatadra, nai tavi kei na Yavu tu ni kena tauyavutaki na Matabose.
- Na veika e sa qarava tiko na Matabose ena gauna saraga

oqo ka vakakina na veika e sa vakanamata tiko kina.

Sa dua na ka lagilagi ni ra marautaka tu nai taukei ni qele na veiqaravi ni Matabose. Ia ena gauna oqo sa kaba cake tale ena dua tale nai tagede nai vakarau ni veiqaravi ena kena sa vakayagataki sara vakawasoma nai vatavata vaka mona livaliva, ka sa na vakarawarawataka eso nai walewale ni veiqaravi.

Eso na ka e dau gadrevi me vaka na nodra veivakadonui e onosagavulu na pasede na lewe ni mataqali, e sa na sotavi enai vatavata vou oqo. E sa na rawa ni ra solia mai na nodra veivakadonui na lewe ni mataqali mai na duidui vanua ga era tu kina, se na yasa ni vuravura cava.

Ia e vakabauta na Matabose ni dodonu me vakavuqataki ka vakawasoma na veivakararamataki vakaoqo. Me rawa ni ra vakavulici nai taukei ni qele ena nodra dodonu ka vakakina na nodra vakaragataki na nodra iyau me vakavure iyau tale kina loma ni mataqali me rawa ni tarai cake kina na bula ni vuvale yadudua.

Oqo sa qai kenai matai ni veivakararamataki vakaoqo me vakayacori ena Vualiku ka matalia sara na nodra veiciqomi nai taukei ni qele. Era marautaka dina na tiki ni veiqaravi oqo. Era sega ni kinoca na nodra tukunikataka na veika vinaka era sa mai vulica ka kila. Ia era sa vakatututaka tiko mai kivei iratou na Vakalesilesi ke rawa ni qaravi vakawasoma na kena oqo. ■

Marautaka na Tokatoka Nadua me Vakatoroicaketaka na Nodratou Qele me Baleti ira na Nodratou Kawa mai Muri

E na vula o Tiseba ni 2022, e ratou a laki qarava e dua na veivakararamataki na Vakaillesilesi mai na vale ni volavola e Lautoka kivei iratou na lewe ni Tokatoka o Nadua, ka lewena na Mataqali o Vunayawa mai na koro o Viseisei, e Vuda.

Na nodratou siko oqo na vakaillesilesi ni Matabose e vu mai na nodratou kerekere na lewe ni tokatoka kina vale ni volavola nei Manidia veiqaravi e Lautoka. E gagadre voli na lomadrato me ratou vulica na veika e sa tuvatuva ka tiko kina na Matabose, vakauasivi ena nodra vakatoroicaketaki nai taukei ni qele.

E ratou marautaka sara vakalevu nai yara qele ni Matabose na veisureti oqo ka ni dua na gaunisala vinaka ni nodra vakavulici, vakararamataki ka vakayaloqaqataki nai taukei ni qele. E dua talega na gaunisala ni kena vakadewataki vei ira nai taukei ni qele nai tuvatuva eso e tuvatuva ka tu kina na Matabose me baleti ira.

Oqo talega e dua na vanua e rawa ni ra dau mai wasea kina vakadodonu nai taukei ni qele eso na ka era lako curuma tiko mai me baleta na nodra qele. Ka dua na dredre levu e ratou sotava tiko oya, ni sega ni veiraurau tiko na

nodratou ilavo ni lisi kei nai tuvatuva ni veivakatoroicaketaki e ratou tuvalaka vakaitokatoka, me vaka na sasaga ni vuli, veivakavaletaki kei na laveti cake ni bula raraba ni lewe ni tokatoka.

E ratou vakaraitaka talega ni dua na lisi ni teitei e dabe tiko ena kedratou qele, ia e sa vakatanitaka tiko na veidinadinati ni lisi taumada. Oqo me vaka ni sa sivia e dua na vale e sa kunei ni sa dabe tiko ena dela ni qele lisi.

Oqo na vuna e ratou kerekere yani kina ki na vale ni volavola e Lautoka ke rawa ni ratou mai vakarakakataki ka vukei

ena kena cakacakataki na nodratou qele ka sega tu ni vakayagataki me rawa ni vurevure ni lavo kina nodratou tokatoka.

Ni mai cava na veitalanoa kei iratou na lewe ni Tokatoka, e veivakadeitaki na Matabose ni na dikevi kece vakavinaka na veika e vakatututaki oqo. E usutu talega ni veitalanoa oqo nai tuvatuva ni vakayagataki qele se na nodratou Land Use Plan.

Ka wasei vakakina vei ratou eso nai talanoa me baleti ira eso tale nai tokatoka kei na mataqali ka sa vakasakiti sara tiko na nodra toso mai na kena muri eso nai tuvatuva matau vakaoqo.

E ratou a rai balavu ka veiveiciriyaki na nodratou vakanananu ena nodratou sa raitayaloyalotaka na veika e rawa ni rawati mai na nodratou qele. Ia e ratou sa veivakadeitaki na vakaillesilesi mai Lautoka ni oqo nai matai ni kalawa.

Ni oti ga na veivakararamataki oya, e sa na tarava sara mai na butuki ni qele kei na dua tale na vuli ni veivakaiyautaki, me rawa ni vakarautaki tu vakavinaka nai taukei ni qele ni bera mai na veivakatoroicaketaki.

E sega ni ratou kinoca rawa na nodratou marau na lewe ni tokatoka o Nadua. E ratou sa vakavinavinaka tu ga vei iratou na Vakaillesilesi ni Matabose ena nodratou sotava na nodratou gagadre kei na nodratou kerekere. E ratou kalougata ni siko yani na Matabose me laki wasei eso nai tukutuku bibi kei na nodratou lomasoli me ratou na veituberi tiko ena vuku ni lakolako sa tu mai liu.

Sa tiko na nodratou vakanuinui na lewe ni tokatoka oqo ni na vuqa na veigauna vinaka ka na vuavuai vinaka talega na sasaga ka sa mai tauyavutaki rawa oqo. E ratou tukuna ni oqo e dua na sasaga yaga sara baleta e vakanamata kina nodratou kawa mai muri. ■

Oqori e dua vei ira na vale ka tara ena loma ni Tokatoka o Navunivuvudi ena koro o Nadua, Bua ... mai na ilavo ga ni nodratou lisi

Nai Tuvatuva ni Vakayagataki Qele kei nai Taukei ni Qele

Ena Evereli ni yabaki sa oti 2022 e a sa vakadonuya na Matabose e cake na kena taurivaki nai matai ni lawa vakarautaki ena Matabose me baleta tiko na vakayagataki qele ka vakatokai tiko na Land Use Planning Policy. Oqo ni mai oti toka na kena biu vata e vica nai tuvatuva ni vakayagataki qele ena veiwasewase lelevu ena noda Viti ka vakatokai tiko na Regional Master Land Use Plans:

1. *Wasewase o Suva (Serua - Korovou) - Vakadonui mai vei iratou na Department of Town & Country Planning (DTCP) ena 2018.*
2. *Muaira - Vakadonui mai vei iratou na DTCP ena 2020.*
3. *Vualiku - Vakadonui mai vei iratou na DTCP ena 2021.*

Na kena mai biu vata na Regional Master Land Use plans oqo e muria mai e dua na gaunisala ni veitalanoa kei na veivakararamataki vei ira kece na veitabana e laurai ni ra cakacaka vata kei na Matabose ni Qele Maroroi se na TLTB. Oya na vuna e rawa ni tukuni kina ni Regional plans oqo e sa bau tuvani dina vakamatau ka nuitaki ni na rawa ni vakavinakataka cake na kena veisoliyaki na lisi ena noda vanua.

E dua nai tuvatuva vou ka sa vakanamata tiko kina qo na Matabose, sai koya na kena vakaliuci tiko na bibi ni tuvatuva ka. Oqo na vuna e sa tiki tiko kina ni tuvatuva ni Matabose me dau vakayacori taumada na kena vakarautaki nai tuvatuva ni vakayagataki qele se na land use planning. Oqo e rau cakacaka vata kina na Matabose kei nai taukei ni qele.

Ni dau qaravi nai tavi oqo, e dau vakayacori na veitalanoa ka qaravi vata na kena vuli vei ira nai taukei ni qele. E ka bibi me ra tiki ni veitalanoa nai taukei ni qele mai nai vakatekivu me

yacova saraga ni laki vakacavari na tuvatuva ka. Me rawa ni ra raica na kena vakatulewataki vakamatau nai tuvatuva ni kena vakayagataki na nodra qele.

Sa mai vakayacori vakaoqo na tuvatuva ka kei ira nai taukei ni qele baleta ni sa laurai ni sa vuqa sara na ka e sa yaco tiko ena qele e lala tu, se na qele taukeni vakamataqali se vakaitokatoka ka sega ni vakayagataki tu; me vaka na:

- *tu vakavanua se vakailoa*
- *vakayagataki vakailoa ni qele*
- *veivakatoroicaketaki vakailoa*

Na veika oqo e vakavu leqa vei ira nai taukei ni qele, ka vakalutuma sobu talega nai sau dina ni qele.

Na Matabose, ena nona tabana na Land Use Planning, e sa navunavu tiko me na qarava vata kei ira kece nai taukei ni qele e Viti na vuli kei nai tuvatuva ni vakayagataki qele. Oqo e rauta tiko ni sivia e lima na udolu nai tokatoka kei na mataqali. Oqo e tiki tikoga ni tuvatuva vou ka vakanamata tiko kina oqo na Matabose.

Ena yabaki sa oti, e sa mai qaravi rawa kina e 160 na veitokatoka se mataqali. E 85 vei ira oqo e sa soli vata vei ira na nodra ituvatuva yadudua ka sa rawa ni vukei ira ena kena vakatoroicaketaki na nodra qele. E rawa sara talega ni vukei ira ena kena ena nodra veitaratara kei ira na dau caka bisinisi e Viti kei Vanua tani.

Ia sat u vakarau na mata timi ni Matabose me vukei kemuni nai taukei ni qele ena tikina oqo me rawa ni tarai cake na veitikitiko vakaitaukei kei na noda kawa mai muri. Kevaka e tiko na nomuni vakatataro ena tikina oqo, e rawa ni ko ni sikova na veilawa ni Matabose na www.tltb.com se siko kina dua ga na vale ni volavola ni TLTB ko voleka kina. ■

Veitalanoataki na Veivakatoroicaketaki mai na Vualiku

Erato a qarava e dua na vuli nai Soqosoqo na “Live and Learn” mai na Wasawasa Lodge mai Savusavu ena vula o Me. Na vuli oqo era a tiko kina na lewe ni koro mai na 19 na koro ena Yasana o Bua, Cakaudrove kei Macuata.

Mai na 19 na koro oqo, e tukutuku marautaki ni 18 vei ira na koro oqori era sa tauyavutaka na nodra Co-operatives.

Ka usutu levu ni vuli oqo me ra mai dikeva vata, rai lesuva, ka veitalanoataka vata kei ira na veisoqosoqo tale eso, kei ira nai taukei ni qele na veigaunisala eso e rawa ni vakavinakataka kina eso nai tuvatuva me vaka na Carbon trading, na susu oni kei na vuqa tale.

Matatiki tiko na Matabose ni Qele Maroroi ena veivosaki ni veivakatoroicaketaki mai na Vualiku ena Wasawasa Lodge

E vakabibitaki ena vuli oqo na noda cakacakataki eda ena gauna yalataki, na kena rawati na veika eda navuca vata, na noda semati keda kina veitabana tale eso ka cakacaka vata kei ira ena kena vakavotukanataki na noda tatadra.

Ka dua talega na tikina bibi e tataunaka na Matabose sai koya na kena muri vakavinaka na lawa e vauca na veika me baleta na qele vakaitaukei ka yavutaki ena lawa na iTaukei Land Trust

Act. Oqo e salamuria ga na kauwai mai vei so nai taukei ni qele ka ra vakaraitaka mai ni dau luluqa tiko nai sema ni veitalanoa kei ira nai taukei ni qele.

Ia sa dua na vuli vinaka ka ra marautaka sara na lewe ni noke era sa laki vakavotavota mai kina. Sa tiko na vakanuinui ni sa na talave cake tale ena dua nai tagede na kena vakatoroicaketaki na bula ena Vualiku. ■

O Sitiveni Leseitoga Nawaqa kei iratou na lewe mi Mataqali Narukusara mai Solevu, Malolo ni ofi kena mai ciqoma e lima na lori me na cicivaka yani na bisinisi na Divine Journey

Tauyavu Dua na Kabani Vou ni Mataqali Narukusara

E ra marautaka na lewe ni Mataqali Narukusara ena koro o Solevu mai Malolo ena yatu Mamanuca, na kena sa mai tauyavutaki e dua na nodratou kabani na Divine Journey. Oqo e vu mai ena dua nai tuvatuva ni matanitu vou oqo, ka cakacaka vata kina kei na iTaukei Trust Fund Board (TTFB).

Nai tuvatuva vou oqo e yavutaki na kena vakanananu me ra vukei o ira nai taukei ni yau bula me ra taukena eso na bisinisi ni saravanua kei na veibisinisi tale eso. Ka dua vei ira na kenai sevu oqo na Mataqali Nakurusara ka taukena na yanuyanu o Namotu ka dabe toka kina na Namotu Island Resort.

Ni sa mai tauyavu rawa oqo, sai dusidusi vei ira na kena vo ni mataqali ni rawa talega ni ra tauyavutaka eso na bisinisi vakaoqo.

Ena yalo e luluvu, e vakaraitaka na turaga ni mataqali o Lote Koroi Druadrua, “ni oqo e dua nai tuvatuva e ratou sa tatadrataka tu mai ena vica na yabaki sa oti o iratou na nodratou qase. Sa dua na ka na nodratou gagadre tu me bau tauyavu e dua na ka vakaoqo”.

“Sa dua na ka neitou vakavinavinaka levu vua na Paraiminisita kei na Minisita ni Veika Vaka-iTaukei, ka vakakina vei Sitiveni Nawaqa ena vuku ni vakavotukanataki ni tatadra oqo. “Nai

tekitekivu oqo e sa idola kina veikatuba tale eso ni bisinisi kei na vakatubu ilavo,” e kuria o Druadrua.

Na veivosakitaki ni toso oqo e salamuria mai na veitalanoa era a mai soqoni vata kina nai taukei ni qele kei nai yau bula mai Lami ena vula o Maji ni yabaki oqo 2023. Ka ratou bucina na veitalanoa oqo na veitabana eso e ratou vakarurugi ena Tabacakacaka iTaukei. E okati kina oqo na iTaukei Land Trust Board (TLTB) kei TTFB.

Ai naki levu ni kena vakayacori na veitalanoa oqo sai koya na kena laurai eso na gaunisala totolo e rawa ni cau kina na kawa iTaukei kina bula vakailavo ni noda vanua.

Ena sota talega oya, e ya digitaki mai kina o Sitiveni Nawaqa na Managing Director ni Micks Tours & Transfers me raici ira ka vukei ira vakatabakidua nai taukei ni yau bula e tiko na kedrai sema ka malele tiko na yalodra kina tabana ni saravanua.

Na kabani vou oqo na Divine Journey e sa soli vei iratou e 5 na lori ka salavata kei na 5 na kena Rental Car permits. Oqo me tekivutaki kina na nodratou veivakaleleci kina Namotu Island Resort. Sa dua na ka na nodratou marau kei na vakavinavinaka na lewe ni mataqali ka sa nanamaki tiko ni na vuqa tale na veika vinaka ena basika mai ena tekitekivu vou oqo. ■

E vakabibitaka tiko na Matabose na nodra dau rogoci na domodra na itaukei ni qele kei ira na lewenivanua ena kena cicivaki tiko na veika me baeta na qele e Viti

Rogoci na Domodra kei na Nodra Kauwai na Lewenivanua

Ena vula o Jiune, e ratou a lako voli na Vakaillesilesi e cake ni Matabose ni Qele Maroroi me vakayaco bose se veitalanoa ena veitaoni lelevu ena noda vanua. Oqo e bau okati talega kina o Labasa kei Savusavu.

E liutaka voli nai lakolako oqo na Manidia Liu vei qaravi ena tabana ni lisi se na General Manager Estate Services o Isoa Tuwai. E a tekivutaki e Suva ka dewa yani ki Sigatoka, Nadi, Lautoka, Ba kei Rakiraki. Sa qai laki vakacavari na veitalanoa oqo ena Vualiku.

Nai naki levu ni veitalanoa oqo me ra vakararamataki na lewenivanua ena vei qaravi e vei qaravi kina na TLTB ka rogoci vakakina na nodra nanuma, kudru se kauwai na lewenivanua. Oqo e wili kina o ira nai taukei ni qele, taukei ni lisi kei ira kece era via wasea na lomadra me baleta na vei qaravi ni Matabose.

E lewe ni noke voli ni veitalanoa oqo eso na veika me vaka:

- *Nai sema e tiko vei iratou na tabana ka qaravi keda vakatabakidua nai taukei ka vakarurugi kece na veitabana oqo kina Tabacakacaka i Taukei.*
- *Na lawa e yavutaki kina na vei qaravi ni Matabose ni Qele Maroroi.*
- *Nai tuvatuva eso e navuci.*

- *Nai tukutuku eso me baleta na lisi kei na veigacagaca lalai ni kena qaravi.*
- *Na soveyataki ni lisi kei na dodonu nei koya e lisi.*
- *Na dodonu ni taukei ni qele kei nai lavo ni lisi.*
- *Na vataavata vou ni maketetaki ni qele vakaitaukei se na Online Marketplace.*
  - *Nai tuvatuva ni vakayagataki qele se na Land Use Plans.*
  - *Na tauyavutaki ni bisinisi kei na vakatubu ilavo kei na vuqa tale.*

Sa dua na ka na nodra marautaka na lewenivanua na veivakararamataki kei na veitalanoa oqo ka ra oso drigi mai ena veivanua eso e a vakayacori kina. Era marautaka ni kauta yani vakavoleka vei ira na Matabose na buturara ni veitalanoa oqo.

Oqo e dua nai tuvatuva ni Matabose e laurai ni toso vinaka sara ka ra marautaka sara vakalevu na lewenivanua. Ka sa nanumi me na vakarabailevutaki ena veigauna mai muri. Sa lalawataki tiko me na tara talega yani na veitaoni lalai, na sau-la ni taoni lelevu ka vakakina na noda veikorokoro vakaitaukei.

Meda na qai nanamaki tiko mai kina. ■

Veivakararamataki ni Matabose mai Nawailevu, Bua

Veitalanoa na Matabose kei Ira na Lewe ni Koro mai Nawailevu, Bua

Ena vula o Jiulai, e ratou a siko na Vakaillesilesi ni Matabose kina koro o Nawailevu mai Bua me laki vakayacori e dua na veitalanoa kei ira na lewe ni koro. Na veitalanoa oqo e yavutaki saraga ena vakanananu ni kena gadrevi me ra sa vaqaaqacotaki nai taukei ni qele, ka vakarabailevutaki na nodra kila, me rawa ni ra vakatoroicaketaki ira kina.

Sa dua na gauna talei, ni rogoci na lomadra, saumi na nodra lomatarotaro ka soli talega nai vakasala me veiganiti kei na draki ni bula era lako curuma tiko ni veidutaitaki kei na veika era rawata, kei na veika e rawa ni ra rawata. Ka levu sara na vakasama vinaka e basika ena buturara ni veitalanoa oya.

Dua na ka era marautaka vakalevu sara, sai koya nai tosotoso vou e sa digitaka na Matabose me sa vakanamata kina. Vakabibi oqo ena nona sa kauwai vakalevu na Matabose me ra vakacokotaki nai taukei ni qele, ka me ra tiki talega ni veivakatulewa eso e vakayacora na Matabose ena vukudra. Ia ni sa qai caka tale na veitalanoa vakaoqo, soli nai vakasala, tuberi ena veigaunisala ni vakaduri bisinisi eso, era vakauqeti ka ra sa maqusa me ra

cakacakataka me dua na cavui sausau vinaka ena veiyabaki mai oqo vei ira na veitokatoka kei na veimataqali ena noda vanua.

E dua na kauwai era laveta cake tiko mai na lewe ni koro, oya ena nodra sega ni dau vakasalataki ena veika e vakayacori ena nodra qele. E taura sara vakabibi na Matabose nai tukutuku oqo baleta e bibi, ka yavutaki vakalawa na dodonu ni nodra vakasalataki nai taukei ni qele ena veika kece e vakayacori ena dela ni qele vakaitaukei. Veivakadeitaki na Matabose ni oqo e nodra dodonu. Ka tiko vei ira na dodonu me ra taroga se vaqaqa e dua na ka e sa mai caka tiko ena kedra qele ka ra sega ni vakasalataki taumada kina.

Me vaka ni oqo e dua na koro e talabusese kina na tei Paini (Pine), e vica talega na taro e basika mai baleta na tikina oqo. E veivakadeitaki talega na Matabose ni tu vakarau ena veigauna kece me vukei ira nai taukei ni qele ena tikina oqo. E ratou na cakacaka vata na Vakaillesilesi ni Matabose kei ira nai taukei ni qele ena vuku ni kena taqomaki na nodra dodonu nai taukei ni qele. ■

Veivakararamataki ena Bose ni Yasana

E dua na yavu ka mai digitaki kina o Solomoni Nata me taura nai tutu vaka Vu ni Lewa Vakatawa, oya me bonata tale nai sema kei ira na noda turaga bale kei ira nai taukei ni qele.

Ka dua saraga nai tavi e mai vakaitavitaki koya kina enai matai ga ni vica na siga kei na vula, oya na nona lako voli me tiko ena veibose ni yasana.

E vica na vakananau bibi e nonai kaukau voli na Vu ni Lewa Vakatawa:

- i. *Me veivakararamataki ena vuku ni tavi kei nai naki e tauyavu kina na TLTB.*
- ii. *Me veivakadeitaki vei ira nai taukei ni qele kei ira na turaga bale ni nodra qele e taqomaki tu vakavinaka.*
- iii. *Me vakavinakataka nai sema mai na Matabose kivei ira na Turaga bale kei ira nai taukei ni qele. Me vaka ni sa mai luluqa koto nai sema oqo ena loma ni 16 na yabaki sa oti qo.*
- iv. *Me vakamacalataka nai tosotoso vou sa mua kina na Matabose ena gauna oqo.*
- v. *Me kerea na nodra veitokoni na turaga kei nai taukei ni qele ena vuku ni kena tauyavutaki e dua na tobu ilavo se na Sinking Fund me vukei ira nai taukei ni qele ena nodra bucibucini ena*

buturara ni bisinisi kei na taukeni ni yau, vakabibi vei ira na lisi era sa mai cava.

vi. *Me saumi taro se vakamacala ena so na kudru se kauwai e lave cake mai me baleta na Matabose.*

E sega ni lako taudua voli o Nata ka ni ratou veitomani voli kei iratou talega na Vakaillesilesi e cake ni veitabana kece ka ratou veiqaravi vei keda na kawa iTaukei. Oqo e okati kina o Vu ni Lewa ni Fijian Holdings - Jaoji Koroi, Vu ni Lewa ni iTaukei Trust Fund Board (TTFB) - Aisake Taito, Dairekita mai Nadave, Vukevuke ni Vu ni Lewa ena iTaukei Affairs Board; kei na Vunivola Tudei ni Tabacakacaka iTaukei o Pita Tagicakirewa.

Sa dua bulu na yavu e ratou duavata kina na veitabana kece oqo, oya, me vakayagataki vakamatau na nodai yau bula nai taukei me rawa ni vakavure iyau kei na bisinisi, me laveti cake kina nai tagede ni noda bula ka valuti vakakina na bula dravudravua.

Era vakavinavinaka na lewe ni bose ni veiyasana kece ena vakananau oqo ka solia na nodra veitokoni ena sasaga kei na vakananau oqo. E nuitaki ni sa na cadra e dua na matanisiga vou vei keda na iTaukei. Ia me da gumatua sara ena kena vakayagayaki vakamatau na nodai yau bula ka meda yalomatua talega ena vakayagataki ni kena ilavo. ■

Veimatataki ena Bose ni Yasana o Ba ... Mr Jaoji Koroi (CEO - Fijian Holdings Ltd) Roko Tui Ba, Mr Pita Tagicakirewa (PS iTaukei Affairs), Mr Solone Nata (CEO-TLTB) kei Mr Josefa Toganivalu (Deputy CEO - iTaukei Affairs Board)

Dua Tale nai Kalawa e Liu na Mataqali Vunivuvudi

Ena yabaki 2022, e ratou a cabeta kina e dua nai sausau cecere na lewe ni Mataqali Navunivuvudi mai na koro o Nadua e Vanua Levu. Oqo ena nodratou mai curuma e 15 na nodratou vale vovou ka a tara enai lavo ni lisi ni Mataqali. Na vale oqo era ya 3 na rumu ni moce ka ra vakalivaliva talega ena Solar power.

Ia ena yabaki sa oti, 2023, sa dua tale nai kalawa e liu na Mataqali oqo. Oqo ena nodratou sa baci mai volia e dua na nodratou tolili - double twin cab four wheeled drive na lewe ni Mataqali oqo, ena vula o Okosita. Ka kenai sau vakailavo e rauta ni vitusagavulu-ka-va na udolu (\$74,000).

Na mataqali oqo e ratou taukena tiko na qele ka vakayacori tiko kina na vakekeli se na Bauxite mining mai Vanua Levu ka ratou sa tauca tiko oqo na vua ni nodratou solia na nodratou qele me lisitaki.

Sa tiko talega na nodratou ituvatuva me ratou na vakaduri bisinisi talega ka vakarabailevutaka na veika e ratou sa qarava rawa tiko. Oqo e okati kina na nodratou gagadre me ratou vakadabera e dua na sitoa se na one-stop shop, mai Nadua. Me volitaki kina na ka kecega, wili talega kina nai gunugunu ni benisini.

Oqo ena sega walega ni vakacegui ratou na lewe ni Mataqali Navunivuvudi, ena tagavi ira vakakina na lewenivanua e Kubulau, Wainunu kei na vevanua volekata.

Ia na Matabose ena tomana tiko na nona veivakasalataki kei na nona veituberi me rawa ni yaga ka vakayagataki vakamatau nai lavo ni lisi me rawa ni vakatoroicaketaki talega kina na nodra bula na lewe ni mataqali. ■

Volia tale nai Tokatoka o Nadua e dua na nodratou lori vou

Matai ni Marama me Kauta na Saravanua ki na Loma ni Vanua

Ena dua na ka e vakabekabea na Matabose ni Qele Maroroi, Eoya na nodra vakauqeti na marama me ra lisi, ka vakaduri bisinisi ena qele vakaitaukei.

Ia oqo e dua nai talanoa me baleta e dua na marama ni Naitasiri, ko Elenoa Vakabunoya Nimacere. O Elenoa e marama ni Serea ka dua e cakacaka vakabalavu sara ena tabana ni saravanua ka veiqaravi sara vakabalavu ena yatu Yasawa balabalavu. E dua na yaca rogo ka kilai ena buturara ni saravanua vakabibi ena rua na tabana oqo - na *Awesome Adventures* kei na *Vinaka Fiji*.

Ena gauna e a ravuravu mai kina na COVID-19 ena 2021, e yavalata saraga na tabana ni saravanua ka levu sara era biu cakacaka kina. Ena gauna talega oqo, sa vakadeitaka kina e lomana o Elenoa ni sa kena gauna me sa vocigi vakamalua na nona tatadra ka me sa buli e dua nai vakadei ni nona raivotu.

Sa mani mai cakacakataki nai tuvatuva oqo ena dua na lisi 5 na eka ka toka tikiva na koro o Nawaqabena e Naitasiri.

(Vakaoti Ni Talanoa ena Tabana e 20)

Oqori o Elenoa Nimacere kei iratou na luvena ena mata ni nodratou vale ni kana ... toka fikiva na koro o Nawabena, Naitasiri

Na kena mai tauyavu na Veikau Lodge ena yabaki 2022, e vaka e mai kureitaka talega na Vanua taucoko o Naitasiri. E vakila na vanua o Naitasiri na nona mai dabe na marama oqo ena

qele lisi oqo. Mai na nodra vakacegui na lewenivanua ena bilo coboi se ena vale ni vakavakacegu. ■

Dolavi nai Wasewase Vou me Qaravi Ira Vakatabakidua nai Taukei ni Qele

Na Matabose e cakava e dua na cavui kalawa levu ena yabaki sa oti, ena vuku ni kena sagai tikoga me vakavinakataki na nomuni qaravi nai taukei ni qele. Oqo ena kena sa mai tauyavutaki e dua nai wasewase vou ni veiqaravi ena loma ni matabose ka qaravi kemuni vakatabakidua na taukei ni qele.

Sa mai digitaki kina o Peni Qalo me kena Manidia Liu se General Manager Landowners Affairs Division.

Oqo sai vakadinadina ni nona guta na Matabose me sotavi na nomuni gagadre nai taukei ni qele, ka ni oqo saraga na uto se nai naki e tauyavutaki kina na TLTB.

Ena veiyabaki yani e liu, e dau rua tu ga nai wasewase levu ni veiqaravi ena loma ni matabose. Ia sa nanuma na Matabose e cake ni dodonu me dua talega nai wasewase me qaravi kemuni ga vakatabakidua nai taukei ni qele ka sa vakatokai tiko na Landowners Affairs Division.

E vakarurugi enai wasewase oqo e 3 na tabana lalai:

- i. Tabana e qarava nai lavo ni lisi ni taukei ni qele se na Trust department
- ii. Tabana ni Qele Kovu se na Reserves Department, kei na
- iii. Tabana veiqaravi vei kemuni nai taukei ni qele se

na Landowners Affairs department

E vakaraitaka na Vu ni Lewa Vakatawa, o Solomoni Nata, ni “oqo e dua nai tuvatuva cecere baleta ni vakabitaki kina na veika e baleti kemuni nai taukei ni qele. Sai kemuni na vu ni kena tauyavutaki na TLTB”.

Nai tuvatuva oqo e semati vakadodonu sara tu ga enai tuvatuva e tuvalaki mai ena Bose Levu Vakaturaga ka ivakadinadina ni duavata ni kena sagai ni bula torocake ni kawa iTaukei.

Ka dua na yavu bibi e tauyavu kina nai wasewase vou oqo oya me cibitaka na kena vakavotukanataki na yavu ni Solesolevaki (Solesolevaki Framework) ena nona cakacaka vata kei ira na veitabana tale eso ka qaravi keda nai taukei.

Oqo e okati kina na Tabacakacaka iTaukei (Ministry of iTaukei Affairs), Matabose ni veika vakaitaukei (iTaukei Affairs Board), Fijian Holdings kei na iTaukei Trust Fund Board.

Na nona sa kalawa iliu oqo na Matabose ni Qele Maroroi (TLTB) e sai vakadinadina ni gagadre me talave cake na nomuni qaravi nai taukei ni qele ka sotavi vakakina na nomuni gagadre. Sa tiko na vakanuini ni Matabose ni kalawa oqo ena vakavurea na bula sautu vei keda nai taukei. ■

Marautaka na Mataqali Vitadra nai Vayaga ni Lisi

Mai na veitalanoa kei iratou na vakalesilesi ni Matabose, Me ratou a lomasoli na lewe ni mataqali Vitadra ena koro o Vunivau mai Labasa, me sa vidavidai e dua na nodratou tiki ni qele ka maketetaki enai vatavata vaka mona livaliva se na Online Marketplace.

E ratou kureu ena levu ni nodratou marau, ni se qai volitaka rawa ga na Matabose e rua (2) na pasela se land lots, e ratou sa volia rawa kina e dua na nodratou lori (4X4 Twin Cab) ena Jiulai ni yabaki sa oti – 2023. Oqo mai nai vayaga ni lisi se na Premium.

Na nodratou lori oqo e sa laki cakacaka sara tiko ena Water Authority of Fiji ka sa dua nai vurevure ni lavo tudei vei iratou na lewe ni Mataqali Vitadra.

E ratou vakaraitaka na lewe ni mataqali ni sa dua na ka na nodratou marau kei na cere ni seredratou ni sa mai voli rawa e dua na nodratou lori me ivurevure tale ni lavo kina loma ni mataqali.

E ratou kuria ni oqo e dua nai tekitekivu vou ni levu tale na veika vinaka ena basika me vakarabailevutaki kina na nodratou sasaga vakabisinisi. Ka na sega walega ni na vinaka kina o iratou na lewe ni mataqali, era na vakila talega na kena vinaka o ira na lewe ni koro kei na veitikotiko era tiko veivolekati kaya.

Sa na veivuke sara vakalevu na lori oqo ena veivakaleleci kei na nodra qaravi vakavinaka na lewenivanua. Ia, e mai rawa oqo

Ni oti na kena mai voli na lori ni mataqali o Vitadra

ena kena mai volitaki rawa eso na pasela ni qele ena Natokamu subdivision.

Sa vinaka kina na raiyawa kei na tuvatuva ka. E ratou a sasaga voli mai kina na lewe ni mataqali me sa tauyavu e so na bisinisi me rawa ni tokona na kena sagai na bula torocake vei ira na lewe ni mataqali.

E 30 kece na levu ni pasela (land lots) e tiko ena loma ni Natokamu subdivision ka vica vei iratou oqo e sa mai lisitaki. E namaki me na sivia na milioni nai vayaga se na Premium e rawati mai na subdivision qo ka ratou sa kalougata vakalevu sara kina na lewe ni mataqali Vitadra. ■

Vakarau me Sobu na Duru kina Dua nai Tekitekivu Vou

Sa vakavakarau tiko na Mataqali Serau mai na koro o Nabiti mai Dreketi, Macuata me vakasobura na duru ni dua na veivakatorocaketaki e matalia ka vakasakiti. Oqo ena kena tara e dua na vale ka vakaruruga e vica vata na sitoa se na shopping complex, mai Dreketi.

Oqo e sai vakadinadina bula ni duavata, ni yalovata, cakacaka vata kei na vosota ka ratou dreketi voli mai na lewe ni mataqali oqo. Nikua e sa mai vakavotukana tu e dua na tatadra ni bisinisi kei na vakatubu ilavo ni ka sa dua sara nai kalawa levu vei keda na kawa iTaukei.

Na bucini kei na sasagataki ni bisinisi oqo e monataki mai ena nodratou tabana e cicivaka na nodratou kabani na Serau Holdings Ltd. Ka vakaraitaka na nodratou Turaga ni Mataqali o Sikeli Waisega ni loma ni 7 na yabaki e ratou sasaga voli mai kina e sa bau dua dina na gauna bolebole.

Ia na veika e ratou lako curuma mai, e sa gaunisala talega ni veivakavulici vei iratou ka vakakina vei ira na vo ni mataqali tale eso. E ratou sa vociga vakavinaka na veika vuni me baleta na cicivaki bisinisi, vakadeuca na veika me baleta na vakatubu ilavo ka dei ena nodratou ituvatuva ni veika e ratou vinakata me ratou

sa toso kina.

E dua na ka e matalia ka cecere kina na mataqali Serau. E ratou matai ni mataqali me lewena nai veta e 10 e cake enai kumukumu ni vaka seya (share) ena Fijian Holdings. Nai tutu oqo e ratou mai cabeta rawa ena mua ni yabaki sa oti, ka iseivu ni mataqali me yacova nai tutu oqo.

E vakaraitaka o Waisega ni cabeti ni “tutu oqo e sa dua na ka dokai vei keitou kai vakaraitaki ni buebue ni lomai keitou me keitou vakadeitaki keitou ena buturara ni veivakaiyautaki. E levu na dredre keitou lako curuma mai, ia era vukei keitou me dei tiko na neitou sasaga ena neitou gagadre me keitou vakatorocaketaki keitou”.

Nai tuvatuva oqo e sa na idusidusi tiko, sega walega vei keitou na lewe ni mataqali, ena vanua raraba o Dreketi, ka vakakina e Macuata. E sai dusidusi tiko ni nodra sasaga na lewe ni mataqali kina veivakaiyautaki me cokonaki kina na bula torocake ni lewe ni mataqali.

E namaki me na vakavure cakacaka talega na kena tara na sitoa levu oqo ka laveta cake sara na bula vakailavo ena vanua o Dreketi. ■

Vakayagataki na Qele me Valuti na Bula Dravudravua

Etektivutaka o Katarina Baleisuva na Kaybee Farm ena 2014 ena sasaga ni vakayagataki ni qele kei nai yau bula me valuti na bula dravudravua ena loma ni nona matavuvale. Ia nikua, sa toso vinaka sara tiko na teitei kei na susu maleya ena nonai tikotiko e Nakasi.

Ena gauna e sikovi kina ena Okosita ni yabaki sa oti, 2023, e vakaraitaka o Katarina ni sa lailai tiko vua na 5 na eka e lisitaka tiko me teitei ka susu maleya tiko kina. Ka sa tiko na nonai tuvatuva me na vakasaqara e dua na tiki ni qele e levu cake mai na kena e tiko kina ena gauna oqo.

Ni oti mai na nona vulica mai na susu ika mai Thailand, kei na nona vulica mai na teitei mai Isireli, e sa nanuma o koya na marama ni Cakaudrove oqo me sa mai sabolotaka na Integrated farming. Ka sega tale ni dua e Viti e tiko vua na kina e tiko vei Katarina.

Ena nonai teitei era tei tu kina na tavioka, kumala, dalo, Jaina, vudi, niu kei na veimataqali kau vuata kei na kakana draudrau tale eso. E bau wili talega kina na susugi ni ika kei na oni.

Ia, e sega yaco tikoga ekeya nai tuvatuva nei Katarina. E sa lalawa tiko me na dolava e dua na nona vale ni kana ena dua na gauna lekaleka mai oqo. Oqo me volitaka kina na kakana bulabula ka matua ga mai ena loma ni nona were. Mai na were kina dela ni tepeli.

Ena gauna oqo e tiko talega e dua na vale ni vuli teitei ena nonai tikotiko e Nakasi. Ka vuqa na gauna, era dau laki vakayagataka tiko yani na gonevuli mai na Univesiti ena vuli kei na vakadidike. ■

Katarina Balesuva ... KayBee Farm

Na vale ni kana ena KayBee Farm e Nakasi ... na vanua e qaravi fiko kina na kana kei na vuli me baleta na teitei kei na susu ika

Oqori o ira na lewe ni Yavusa Mataisau ena nodra lako ciqoma na vosabubului me baleta na nodra qele

Ciqomi nai Solisoli Levu ena Yalo e Rokovi kei na Vakavinavinaka Levu

Ni qai cadra na matanisiga e nai ka 13 ni Tiseba ni yabaki Noqo 2023, sa cadra vata e dua nai nuinui vou vei ira na lewe ni Yavusa Mataisau ena veiyasai Viti. Vakabibi oqo vei iratou e Verata, Bau, Viwa, Dravo, Nakelo, Vunivivi kei Navuso.

Oqo e na nodra sa nanamaki mai, salavata toka mai na luluvu ni yalo, kei na levu ni nodra marau ena kena sa mai vosa bubuluitaki e dua na tiki ni qele, me sa volai vei iratou na lewe ni Yavusa Mataisau ka sa mai vakalawataki se Gazette e nai ka 30 ni siga ni vula o Okotova.

E ratou matataka kina na Matabose na Manidia Liu veiqaravi vei keda nai taukei ni qele o Peni Qalo, na Komisina ni Qele Kovu, o Mosese Ratubalavu kei iratou tale e vica na vakaillesilesi ni tabana oya kina veitalanoa ka a vakayacori mai Nausori ka veibasai kei na Ratu Cakobau park.

E mai vakamacala toka o Ratubalavu vei iratou na lewe ni Yavusa, ni qele oqo e suka mai na Matanitu se dau vakatokai tu na State Schedule B (SSB) ka soli ga na dodonu ni kena vakayagataki ka sega ni taukeni.

E kuria o Ratubalavu ni veika kece ena gadrevi me caka ena dela ni qele ena gadrevi taumada kina na veivakadonui ni Matabose, vaka talega kina mai vei ira na lewe ni Yavusa.

Ia e vakaraitaka o Daunakamakama, ka dua vei iratou na lewe ni Yavusa ka sa dau vakamura sara mai vakabalavu na

veitalanoa ni kena kerei na qele oqo, ni sa dua mada ga na marau levu e tarai ratou ena vuku ni sa mai rogoci, ka ciqomi na nodratou kerekere voli tiko mai ena loma ni 7 na yabaki.

E ratou a kerea na lewe ni Yavusa oqo ke rawa ni wasewasei vakavitu na qele oqo me ratou vakaivotavota kece kina na 7 na Yavusa ka sa vakaraitaki taumada tiko.

E sauma na Komisina ni Qele Kovu o Ratubalavu ni oqo me na veitalanoataki mada kei na Matabose kei ira na lewe ni Yavusa ni bera ni qai vidavidai ka vakasavui na kenai tukutuku kina tabana ni Veitarogi Vanua me soveyataki ka rejisita ena Register of iTaukei Land (RTL).

Ni mai cava na veivosaki, e laurai votu na nodratou marau kei na vakavinavinaka levu na lewe ni Yavusa Mataisau. E ratou kaya ni qele oqo sa nodratou Yavu-tu ka ra a taukena taumada na nodratou qase.

Ia oqo, era sa na lesu tale me ra laki tawana, ka ra vakila ni vaka e bula tale mai e dua nai sema bula ka sa mai yali tu ena dua na gauna balavu sara.

E ratou ciqoma ena yalo e lokomi nai solisoli levu oqo ka rauta ni 300 vakacaca na eka na qele oqo. E tiko vaka mai Nayaulevu ka gole yani kina loma ni Vanua. Oqo ena tikina o Naroko ena Yasana vakaturaga o Ra. ■

Vakasakiti na Digidigi nei Aminiasi

Aminiasi Narogokibau e dua nai taukei ni qele, cauravou Ani koro o Vitogo mai Lautoka ka se qai cabeta ga na nona yabaki 18 ena yabaki sa oti, 2023. E mani mai ciqoma kina na nonai lavo ni lisi ena vula o Jiune ka sa cavu ikalawa sara me vakaduria e dua na nona bisinisi.

E mai ciqoma o Aminiasi e rauta ni tinikava na udolu (\$14,000) ka sega tale ni qai vakalusia e dua na gauna me vakavotukanataka na nona tatadra. E volia rawa sara kina na cauravou oqo e dua na nona vale laca levu, salavata na kena cina serau vinaka, ka rauta ni walu na udolu (\$8,000) na kenai sau vakailavo.

Sa mai basika kina na nona bisinisi ka vakatokai tiko na "Quality Tent for Hire" ka sa mai rejisita ena vula o Okosita ni yabaki sa oti. Ena gauna oqo, sa cici vinaka sara tiko na bisinisi oqo ka veiqalisomuniwai tika vata kei ira era sa vakabisinisi makawa tiko mai ena tabana oqo. E totoka nai sau e lavaka ka ni \$300, dua na siga.

Ia kevaka o taura na vale laca me 3 na siga, ena soli vei iko e dua nai sau vinaka e \$280 dua na siga. Ia kevaka o qai gadreva me dua na macawa, sa na lutu sobu sara me \$220 dua na siga. Oqo me kenai tekitekivu walega. E lalawa tiko o Aminiasi me vakarabailevutaki na nona bisinisi me okati talega kina na motoka saumi (vehicle hire) kei na vuqa tale.

E matata vakasigalevu ni sega ni cegu e kea na sasaga nei Aminiasi ka se via vanavana tikoga na vula. Na dei ni yalona ena vuku ni digidigi e sa kalawa kina oqo, e sa bau vakasakiti dina. Ka vakaraitaki oqo ena nona laki tiko ena dua na vuli me baleta na vakayagataki vakamatau kei na kena maroroi nai yau se na Financial Literacy.

Sega walega ni kawaii o Aminiasi ena tubu ni nona bisinisi, e via vakadeitaka talega na nona veimataka ena nona vakatubura

O Aminiasi Narogokibau

e dua nai wase ni nonai lavo ena vanua ni vakatubu ilavo. Taladrodro sara tiko na toso ni bisinisi ka vakavinavinakataki rau na nonai tubutubu ena nodrau veitokoni.

E ratou duavata vakaveitamani ena kena vakadavori e dua nai vakadei ni kena tosoi na veika vakabisinisi. Oqo me rawa ni veiraurau kei na nona sasaga ni vuli torocake me veidutaitaki kei na nonai tuvatuva ni rawa ka vakailavo ena gauna mai muri. Oqo sa dua nai vakaraitaki vinaka ni sasaga yaga ka raiyawa, gumatua kei na gadrevi ni bula torocake. ■

Oqori na valelaca ka dau vakarautaka o Aminiasi me nona ivurevure ni lavo

E dua tale na vale ka tara mai na ilavo ni lisi ena koro o Lauwaki, Vuda

Dua na Marama ni Tokatoka Liutaka na Veivakatorocaketaki

E dua na ka marautaki nida sarava na nona bula e dua na marama ka sa vu ni veisau tiko kei na toso ki liu ena loma ni tokatoka o Korovatu ena mataqali o Tabua ena koro o Lauwaki mai na Tikina o Vuda. Ia oqori na bula nei Merewalesi Ratu, na marama ni Mataqali ka liutaka sara tikoga na veiveisau me vakatekivu mai ena yabaki 2002.

Me tekivu mai na nona gauna ni veiliutaki, na Tokatoka Korovatu e vakatulewataka me vagolei kece na nodratou i vayaga ni lisi (Premium) ki na nodratou tobu ni tokatoka (trust account). Ka ni oqo saraga e sa qai vakailavotaka na veivakatorocaketaki e vakayacora na Tokatoka. Mai na kena vakavinakataki na veivalevale kei na kena tara na veivale vovou, e sa bau maucokona dina na toso e vakayacora na tokatoka oqo.

Ena 2015, sa mai taurivaki na kena wasei vakatautauvata nai lavo ni lisi. Ia e ratou se duavata ga na lewe ni tokatoka oqo me vagolei kece nai vayaga ni lisi (premium) kina tobu ni mataqali ka qai wasei ga vakatautauvata na rede e kumuni ena veiyabaki. Ka sa vuna oqo na nodratou sa tara rawa e dua na nodratou sitoa kei na dua na vale ni vakavinakataki lori e Delaisaweni.

Ia e sega ni o koya ga oya na veika e rawati. Eso na veivakatorocaketaki e tomani tiko ka okati kina na veika oqo:

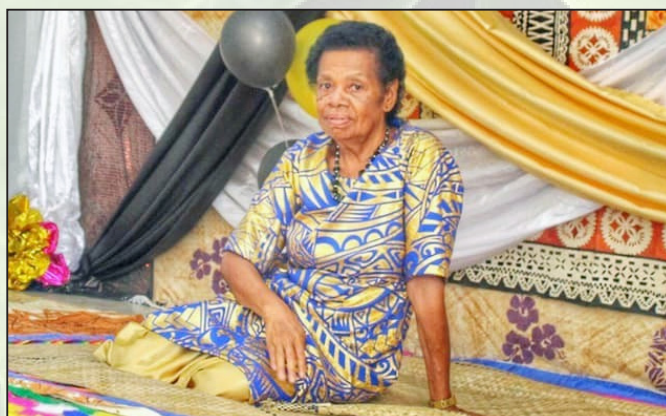
- Dua na \$10,000 na veivuke ni vuli ena veiyabaki

- Vakavinakataki kei na kena tara vou e 10 na vale
- Lisitaki e 6 na eka me ka ni teitei
- Lisitaki e 100 na eka me ka ni susu bulumakau
- Vakatabu ilavo ena Merchant Finance kei na Ba Holdings
- Vakavinakataki na gaunisala simede ena loma ni tikotiko
- Vakavinakataki ni gaunisala kina loma tikotiko
- Vakayagataki na sola me veivakalivalivataki

Sa da qoroqoro ena veika e sa qaravi rawa. Ia e se tiko tale eso nai tuvatuva e nakiti me qaravi ena yabaki oqo kei na veiyabaki sa tu mai. Oqo me vaka na:

- Tarai ni veivale lelevu se Apartment me rawa ni ceguva na gagadre ni vale ena maliwa kei Lautoka kei Nadi
- Me vakalevutaki na sitoa me rawa ni vica tale na kena rumu me rede taki
- Me dua nai tuvatuva ni veivakavaletaki se na Residential subdivision

Na vakavinavinaka ceceki vei Merewalesi Ratu kei na tokatoka Korovatu ena vuku ni raiyawa ka sa mai vakavotukanataki oqo. Sa daumaka vakakina na nodra cakacaka vata kei na kena veitauriligataki na sasaga yaga. Sa tiko na vakanuinui ni na rawati vakavinaka kece na veika e lalawataki oqo. ■

Situa ni Tokatoka (nai matau kei Merewalesi Ratu (nai mawi) nai Liuliu ni Tokatoka o Nakorovatu

Dodoliga na Matabose ena kena Samaki na Koronivui o Ratu Sir Lala Sukuna

E dua tiko nai tuvatuva ni Matabose, me dau qarava eso nai tuvatuva se so na cakacaka ena taudaku ni vale ni volavola. Oqo e dua na gaunisala e dau cau lesu kina na Matabose kina veitikitiko e vakavolivolita na vanua rabailevu e veiqaravi kina.

Ena vula o Me ni yabaki oqo, e a mani nakinaki na Matabose me laki dua na nona veivuka ena koronivuli o Ratu Sir Lala Sukuna ka ni veidonui vata oqo na kena vakananumi tale na olodei nei koya na talai sa bale, ni mai oti vinaka e 13 na yabaki.

Me vaka ni a tauyavutaka talega na Matabose ni Qele Maroro'i na turaga nai talai o Ratu Sukuna, e veiganiti vinaka nai naki oqo kei na gauna e a laki vakayacori kina.

Samaki ka teivaki vou tale na senikau ena lomanibai ni koronivuli mai Ratu Sukuna

Era maqusa kina e sivia ni 60 na vakaillesilesi ena Matabose e Suva kei Nausori, ka bau vata kina na lewe ni nodra matavuvale me ra laki sasamaki, boroboro, vakavinakataki eso na nodrai dabedabe na gonevuli, ka tei e vica na veivunikau kei na senikau; ni vakavakarau tiko na koronivuli ena soqo namaki ni Ratu Sukuna day.

Na kena marautaki na cakacaka oqo, era bau mai veivuke talega na qasenivuli, na vuli oti, o iratou na Komiti kei na nodra matavuvale.

Sai vakaraitaki oqo ni nodra marautaka ni sa vueti cake tale mai na olodei ni nona vakananumi na talai sa bale.

Oqo e salamuria tikoga na kena mai dolavi talega na Bose Levu Vakaturaga ka a vakayacori mai na yanuyanu turaga mai Bau, ka mai vakadeitaka talega na nodra vakavakarau nai taukei ena vuku ni soqo namaki.

Sa dua na ka na nona vakavinavinaka na Qasenivuli Liu kei iratou na Komiti ka vakakina na tabacacaka iTaukei ena vuku ni cakacaka levu e a dodoliga kina na Matabose. ■

Vakaitavi na Matabose ena Sasamaki ena Valenibula Levu e Suva

Ena otioti ni macawa ni vula o Jiune, e ratou a matataka ena Matabose e dua nai kumukumu ena sasamaki levu e a qaravi ena valenibula levu e Suva. Ka ratou tiko maliwai ira e rauta ni lewe walu na drau (800) na lewenivanua mai na veitabana ni cakacaka tale eso.

Oqo e okati talega kina na Tabacacaka iTaukei, Mindpearl, Baqe na ANZ, vuli oti e Adi Cakobau, vuli oti ena Marist Brothers, Fiji Water, Bula Outsource kei na so tale. Era a solia na nodra gauna nai kumukumu oqo me ra laki sasamaki ena Colonial War Memorial Hospital.

E vakaraitaka o Vuniwai Esther Williams ka Jeameni ni Matabose e cake ni valenibula, ni marautaki vakalevu na nodra kauwai na lewenivanua kei na nodra tokona na sasamaki oqo. Sa dua na ka na nodra maqusa mai me ra bau mai dodoliga ena cakacaka vinaka oqo ka sa vakatetea mai na nodra vakavinavinaka levu sara vei ira kece era a basika yani ena siga oya.

Sa dua na veisau levu e laurai votu ni oti na nodra qaravi tavi, vakabibi ena kena vakasavasavataki na valenibula kei na kena tautuba. Ia oqo e dua nai tavi e dau veivakauqeti kina ka tokona talega vakalevu na Matabose. Na noda kauwai tiko ena veivanua eso e vakavolivoliti keda, ka vakauasivi ena noda

Maqusa o ira na vakaillesilesi ena sasamaki

kauwaitaka tiko na noda bula vinaka vakayago.

Oqo na vuna e bau cau talega kina na Matabose ena kena voli eso nai tei ni kau kei na senikau ka laki tei toka ena mata ni valenibula. Sa tiko na vakanuinui ni Matabose ni ra na tubu ka bula na kau oqo me ra vurevure ni cagi bulabula vei ira na lewenivanua era dau siko kina valenibula levu. ■

Mataqali Etuba

E ratou marautaka sara vakalevu na Mataqali o Etuba kei iratou na liutaka tiko na kabani na Mataqali Etuba Holdings Pte Limited ena vuku ni kena sa mai sainitaki rawa na veidinadinati vata kei TLTB ena vuku ni sasaga me voli e vica na tiki ni qele kei na vale ena loma ni tauni o Sigatoka me vaka ga ni ratou itaukei ni qele. Na ikarua ni vale me voli e kena isau tiko vakailavo e \$368,000 E a mai cava na lisi ni vale oqori ena 2022 ka sa mani nakinaki sara na Mataqali me sa kakua ni suka ka me ratou sa volia ka cicivaka ga vakairatou.

Veivakararamataki kina Tikina o Nausori

E fiko e dua na timi ni veivakararamataki e TLTB ka qarava na nodra sasagataki na iTaukei me ra vakaduri bisinisi ka cicivaki bisinisi vakauasivi mai na dela ni nodra dui qele ga. Ena Tikina o Nausori era a sureti kina e lewe vica ka wili kina e lewe vitu ka ra nanamaki tiko me ra na taura na itutu vaka mata ni nodra dui mataqali (trustees). Ena qai muria oqo na nodra dui vakasalataki ga vakayadudua ena vuku ni nodra itavi.

Mahogany e Tagaqe

E a bau qaravi tale ga na veivakararamataki ena koro o Tagaqe. E rauta ni ra lewe 18 na tokatoka/mataqali mai Vunibau, Serua ka laki yaco sara yani ena tikina o Koroinasau. Na kena Inaki oya me ra vakararamataki ka vakarautaki me ra tekivutaka na nodra dui kabani ni vakarau tiko me ta na nodra kau ena 2024. Na musu ni kau kei na kena kau yani; e dua na gaunisala e laurai ni rawa ni ra caka bisinisi kina na itaukei ni qele ena yasayasa qoka. Era a tiko tale ga na vakaillesisi mai na Forestry kei na Fiji Hardwood Corporation.

Marautaki na suka ni qele

Na Yavusa Wacakena mai Raviravi mai Ra e dua vei ira na yavusa ka laurai ni a sega tu na kedra qele. Ena sasaga ni Matabose ni Qele Maroroi sa qai vakasukai kina ki vei iratou na Lot 18 ka rauta tik oni 755 na eka na kena levu.

Mataqali Matarua

Eratou sa lai sikovi mai na Mataqali o Matarua ena dua na itikofiko ka kilai o Dawa ena vuku ni sasaga me sa duri na Matarua Cooperative at Dawa e Navitilevu, Nalawa, Ra. E a qaravi kina na veivakararamataki me baleta na kena tauyavutaki na Cooperative mai vei iratou na Ministry of Cooperative ka me na vakayagataki kina e rauta ni 200 na eka ena teitei.

Vei Vale Ni Volavola Ni Tabacakacaka Ni Qele

Head Office

TLTB Building, 431 Victoria Parade GPO Box 116, Suva. Ph: (679) 3312 733 Fax: (679) 3312 014
Toll Free : 0800 3312 533 Email: info@tltb.com.fj

Central Eastern Region

Level 2, TLTB Building, 431 Victoria Parade P.O Box 116, Suva. T : (679) 331 2733

Nausori Sub Regional Office

Level 2, Jiwanbhai Complex, Ross Street, Nausori. T : (679) 347 7315

Korovou Sub Regional Office

1st Floor, Waimaro Circuit Building, Main Street, Korovou. T : (679) 334 0130

North Western Region

Level 1, Khans Complex, 10 Mana Street, P.O Box 73, Lautoka. T : (679) 666 1744

Ba Sub Regional Office

1st Floor, Tower Building, Ganga Singh Street, Ba T : 667 0255

Rakiraki Sub Regional Office

Shop 1, George Shiu Raj Building, FSC Road, Rakiraki. T : (679) 669 4120

South Western Region

Level 1, Airport Central Complex, Namaka, Private Mail Bag, Nadi Airport. T : (679) 672 3771

Sigatoka Sub Regional Office

1st Floor, Keasuna Complex, Sigatoka. T : (679) 650 0696

Northern Region

Level 1, TISI Sangam Building Nasekula Road, P.O Box 32, Labasa. T : (679) 881 1122

Savusavu Sub Regional Office

1st Floor, Planters House Main Street, Savusavu. T : (679) 828 0797

Nabouwalu Sub Regional Office

Soqosoqo Vakamarama Bua Provincial, Nabouwalu, Bua. M : (679) 999 5384

Itaukei Land Trust Board

Itaukei Land Trust Board

Itaukei Land Trust Board

Itaukei Land Trust Board

Itaukei Land